

*Олег Миколайович Кужелєв,
аспірант відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ПРАВОВІ ПОСЛУГИ ЯК ЧИННИК ГАРАНТУВАННЯ ПРАВ ОСОБИСТОСТІ

Становлення громадянського суспільства і правової держави в Україні зумовлює актуальність проблеми забезпечення та захисту прав і свобод особистості. Реалізація конституційного припису про те, що права та свободи людини визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а головним її обов'язком є утвердження і забезпечення прав та свобод особистості, неможлива без ефективної системи правових гарантій. Одним із важливих юридичних засобів у механізмі забезпечення та захисту прав і свобод особистості є правові послуги.

Проблематика правових послуг як чинник гарантування прав особистості не була предметом дослідження у вітчизняній правовій науці, хоча окремі види правових послуг досліджувалися ученими у галузі адміністративних (О. Андрійко, М. Гурковський, Г. Писаренко, В. Тимошук, Є. Легеза, Я. Михайлюк), соціально-забезпечувальних (В. Литвиненко, І. Оклей), цивільних (І. Венедіктова, Д. Степанович, Т. Ільїна, Д. Музюкін, О. Орлов, Г. Ярошевська) правовідносин.

Метою статті є дослідження сутності правових послуг як чинника гарантування прав особистості, що зумовлено розвитком й удосконаленням правової системи, розширенням сфер правового регулювання, появою нових і поліпшенням існуючих видів правових послуг.

Забезпечення і надання правових послуг органами державної влади, місцевого самоврядування, юридичними особами публічного та приватного права є одним із пріоритетних напрямів їхньої діяльності. Важливим кроком на цьому шляху стало прийняття низки нормативно-правових актів, що визначають порядок та особливості надання правових послуг. Зокрема, це: глава 63 Цивільного кодексу України, закони України «Про адміністративні послуги», «Про соціальні послуги», «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «Про нотаріат», «Про безоплатну правову допомогу», «Про Національну поліцію» та ін.

Незважаючи на те, що у Конституції України відсутні прямо закріплені положення про правові послуги, у ній визначено засади прав і свобод особистості, які фактично встановлюють межі діяльності інститутів державної влади, зокрема в частині гарантій надання правових послуг. Аналіз норм Конституції України дає змогу зробити висновок про наявність підстав, достатніх для організації діяльності державних органів щодо надання правових послуг особистості, а також принципів, які гарантують їх отримання. Як зазначає В. Сороко, функціонування державних інститутів має забезпечити демократичний характер взаємодії зі споживачем послуги, в основу якої має бути покладено соціальні гарантії її отримання, причому здійснюватися вона повинна виключно на правових засадах. Зміст ст. 6 Конституції України дає підстави стверджувати, що у структурі процедури надання правової послуги мають бути визначені законодавчі засади її надання, виконавчий механізм реалізації, а також атрибути, що регулюють відповідальність суб'єктів процесу та механізми оскарження певних дій чи рішень у судовому порядку. Стаття 7 Конституції України гарантує місцеве самоврядування та визначає ще одного суб'єкта процедури надання послуг – органи місцевого самоврядування [1, с. 5]. Так, Указом Президента України від 7 грудня 2016 р. № 545/2016 «Про першочергові заходи з розвитку місцевого самоврядування в Україні на 2017 рік» для підвищення інституційної спроможності місцевого самоврядування в Україні одним із пріоритетів розвитку держави на 2017 р. визначено «надання адміністративних послуг та розширення повноважень органів місцевого самоврядування у цій сфері, сприяння органам місцевого самоврядування у створенні центрів надання адміністративних послуг» [2].

У статті 58 Конституції України передбачено право кожного на професійну правничу допомогу. Право на професійну правничу допомогу – це гарантована Основним Законом держави можливість особи отримати високоякісні правові послуги, які може забезпечити лише професійний адвокат, який пройшов спеціальну підготовку. При цьому запропонована формула не заперечує права на правничу допомогу загалом, зокрема й безоплатну, яку можуть надавати інші, крім професійних адвокатів, фахівці-правники.

Зазначимо, що у науковій літературі досить часто поняття «правова послуга» вживається як наближене до поняття «правова» чи «правнича» допомога. Т. Вільчик, систематизувавши погляди учених щодо проблеми співвідношення понять «правова (правнича) допомога» та «правові послуги», дійшла висновку, що: більшість авторів розрізняють ці поняття, причому деякі наголошують, що правнича до-

помога – це професійна діяльність, а правові послуги – різновид підприємницької діяльності (В. Печерський, А. Чебаненко); деякі вчені вважають, що підстав для розмежування цих понять немає і вживають їх як синоніми (А. Муранов, Т. Ільїна); інші вчені критерієм їх розмежування називають відплатний характер, тобто якщо правнича допомога надається на відплатній основі, то її слід визначати як правові послуги (О. Гнатів, Т. Пухова); деякі вчені зазначають, що доступ до правових послуг здійснюється завдяки правничій допомозі (О. Дзюбенко, Р. Мельниченко); інші дослідники вважають застосування терміна «правові послуги» у контексті правничої допомоги неприпустимим, оскільки це знижує значення останньої до рівня побутових послуг (Т. Варфоломеева) [3, с. 26].

На думку В. Заборовського, на конституційному рівні особам гарантується право на професійну правничу (правову) допомогу, а не правову послугу. Обов'язок її надання покладено на адвокатуру, при цьому встановлені значні кваліфікаційні вимоги до претендентів на здобуття статусу адвоката. Учений розмежовує поняття «правнича допомога» і «правові послуги» за комплексом критеріїв, серед яких називає суб'єктів одержання та надання допомоги, вказуючи, що допомогу отримує особа, яка перебуває у складній (проблемній) правовій ситуації, а надається допомогою особою, що наділена особливим професійним статусом [4, с. 135]. Така позиція видається дискусійною, оскільки для того, щоб надавати правові послуги суб'єкт також має володіти відповідною кваліфікацією та професіоналізмом, а суб'єкт отримання правової послуги також звертається до послугодавця при виникненні певних життєвих ситуацій та у зв'язку з необхідністю задоволення власних інтересів у сфері права.

Поширеним є науковий підхід, відповідно до якого доступ до правничої допомоги розглядається через надання особі різних видів правових послуг. Так, О. Дзюбенко вважає, що поняття «правнича допомога» є більш широким поняттям за своїм змістом, ніж правові послуги, оскільки виражається у практичній діяльності виконавців правничої допомоги шляхом надання правових послуг. При цьому надання правової послуги, з одного боку, може бути самостійним предметом договору надання правових послуг, а з другого – складовою правничої допомоги, оскільки остання може виражатися у наданні декількох видів правових послуг, наприклад, консультуванні та складанні процесуальних документів [5, с. 267].

Таку ж позицію підтримує і Конституційний Суд України (далі – КСУ), що у своєму рішенні у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича (щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України) зазначає: «Права і свободи є основним елементом правового статусу людини і громадянина. Діставши закріплення в Конституції України, права і свободи визначають міру можливої поведінки людини і громадянина, відображають певні межі цих прав і свобод, можливість користуватися благами для задоволення своїх інтересів. З метою забезпечення реалізації закріплених прав і свобод людини і громадянина Конституція України встановлює відповідні правові гарантії. Зокрема, в частині першій статті 59 Конституції України закріплено право кожного на правову допомогу. Право на правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги» [6].

Ще в одному рішенні до правових (юридичних) послуг КСУ відносить і послуги адвоката, встановивши, що «у контексті статті 59 Конституції України потрібно розуміти так, що до складу судових витрат на юридичні послуги, які підлягають відшкодуванню юридичній особі у господарському судочинстві, належать суми, сплачені такою особою, якщо інше не передбачено законом, лише за послуги адвоката» [7].

Ми поділяємо думку В. Личко, що правнича допомога реалізується як юридична діяльність кваліфікованого суб'єкта та виражається через правову послугу – як результат юридичної діяльності. Дослідниця визначає правничу допомогу як надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації не тільки прав і свобод людини та громадянина, а й юридичних обов'язків, визначених Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами [8, с. 8].

Аналіз змісту нормативно-правових актів дав змогу зробити висновок, що одним із перших понять правової (правничої) допомоги як надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення, закріпив Закон України «Про безоплатну правову допомогу» (далі – Закон). У статті 1 Закону дається визначення правових послуг як надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації [9].

Таким чином, важливою державною гарантією забезпечення та захисту прав і свобод особи є безоплатна первинна та вторинна правова допомога.

Безоплатна первинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає в інформуванні особи про її права і свободи, порядок їх реалізації, відновлення у випадку їх порушення та порядок оскар-

ження рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (ст. 7 Закону). Частиною 2 ст. 7 Закону визначено, що безоплатна первинна правова допомога включає такі види правових послуг, як: надання правової інформації; надання консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Державною гарантією, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя, є безоплатна вторинна правова допомога, що реалізується на практиці адвокатами і передбачає такі види правових послуг: захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру (ст. 13 Закону).

Законодавче закріплення та функціонування інститутів первинної і вторинної правової допомоги, що реалізується через надання правових послуг, є важливою законодавчою гарантією захисту прав, свобод і законних інтересів особистості. Варто зазначити, що чинна редакція Закону потребує термінологічного уточнення та заміни словосполучення «правова допомога» на «правничу допомога» у зв'язку з прийняттям і набуттям чинності Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та внесенням відповідних змін до ст. 59 Конституції України [10].

Отже, право на правничу допомогу передбачає отримання правових послуг з метою забезпечення особистої, економічної, культурної та політичної безпеки й життєдіяльності людини і громадянина. Предметом правничої допомоги є правові відносини, що виникають у процесі отримання особою правових послуг. Законодавство України спрямоване на забезпечення особи правовими послугами, зміст і порядок надання яких впливає з повноважень інститутів державної влади та місцевого самоврядування.

Після запровадження інституту адміністративних послуг, прийшов час переосмислення ролі у регулюванні суспільних відносин усіх владних структур держави, зокрема й тих, які традиційно сприймалися суспільством як інструмент примусу. Прийняття Закону України «Про Національну поліцію» (далі – Закон про поліцію) [11] та нормативне закріплення категорії «поліцейські послуги» викликано необхідністю трансформування функцій поліції з карально-репресивних на сервісні, що зумовлено зміною сутнісного спрямування діяльності правоохоронних органів загалом. Це спричинено не лише входженням нашої держави в європейський правовий простір, а й оновленням нормативно-правової бази згідно з європейськими правовими стандартами.

Рада Європи розробила стандарти щодо статусу поліції, поліцейських і порядку виконання ними повноважень. Однією зі складових статусу поліції є те, що вона надає суспільству й окремим його представникам допомогу та послуги щодо забезпечення безпеки і правопорядку [12, с. 7].

У статті 2 Закону про поліцію визначено завдання поліції, якими є надання поліцейських послуг. Водночас слід зазначити, що законодавець не розкриває поняття «поліцейські послуги» та їх види. Натомість встановлює сфери надання поліцейських послуг, зокрема: забезпечення публічної безпеки і порядку; охорона прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; протидія злочинності; надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [10]. Ю. Біла-Тюріна зазначає, що поліцейські послуги у широкому значенні можна розуміти як будь-яку діяльність Національної поліції, а у вузькому – як надання у межах, визначених законом, послуг із допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [13, с. 53]. Вважаємо, що відсутність у Законі про поліцію визначення поняття «правові послуги» ускладнює формування концептуальних підходів щодо розуміння їхньої сутності.

Д. Ластович під метою запровадження «поліцейських послуг» розуміє результат, якого влада прагне досягти, наділяючи правоохоронні органи відповідними функціями та повноваженнями щодо надання ними поліцейських послуг [14, с. 141–142]. Забезпечує надання поліцейських послуг і контролює їхню реалізацію Міністр внутрішніх справ України (ст. 13 Закону про поліцію).

Відтак поліція має служити суспільству, стати захисником прав, свобод і законних інтересів особистості. Відповідно, поліцейські послуги є тими правовими засобами, за допомогою яких забезпечується реалізація прав і свобод особистості, а їхнє законодавче закріплення є гарантією забезпечення комплексу прав і свобод людини та громадянина, протидії злочинності, підтримки публічної безпеки і порядку.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що роль держави в наданні різних видів правових послуг особистості полягає як у забезпеченні можливості скористатися ними, так і реалізації цих послуг уповноваженими суб'єктами. Забезпечення особистості правовими послугами досягається шляхом їх гарантування законодавством. Лише людиноцентристське розуміння права, що базується на визнанні

людини, її прав і свобод абсолютною цінністю, здатне розкрити справжню цінність правничої допомоги, що виражається через надання правових послуг особистості як невід'ємного її права та гарантії реалізації інших прав і свобод.

Закріплення категорії «правові послуги» у нормативно-правових актах є формально-юридичною гарантією їхньої реалізації, а інституційними гарантіями надання цих послуг є органи державної влади, місцевого самоврядування, адвокатура, поліція, юридичні особи публічного й приватного права та інші уповноважені суб'єкти, що мають відповідну кваліфікацію. Позитивно сприймаючи законодавче закріплення поліцейських послуг та їх віднесення до завдань поліції, слід зазначити, що існує необхідність визначення законодавчої дефініції «поліцейські послуги» та їх видів. Це, на нашу думку, є перспективним напрямом подальших наукових розвідок з цієї проблематики.

Використані джерела

1. Сороко В. М. Надання публічних послуг органами державної влади та оцінка їх якості : навч. посіб. / В. М. Сороко. – Київ : НАДУ, 2008. – 104 с.
2. Про першочергові заходи з розвитку місцевого самоврядування в Україні на 2017 рік : Указ Президента України від 7 грудня 2016 р. № 545/2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/545/2016>
3. Вільчик Т. Б. Співвідношення понять «правова допомога» та «правові (юридичні) послуги» в юридичній науці та законодавстві України / Т. Б. Вільчик // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – 2013. – Вип. 6-2 (1). – С. 26–29.
4. Заборовський В. В. Співвідношення понять «правова допомога» та «правова послуга» в аспекті визначення сутності професійної діяльності адвоката / В. В. Заборовський // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2016. – Вип. 40. – Т. 2. – С. 131–137. – (Серія «Право»).
5. Дзюбенко О. Л. Загальні положення договору про надання правової допомоги (правової послуги) / О. Л. Дзюбенко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2013. – Вип. 2. – С. 265–275.
6. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатово Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 р. № 13-рп/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 47. – Ст. 109.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Приватного малого підприємства фірми «Максима» щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 59 Конституції України, частини першої статті 44 Господарського процесуального кодексу України (справа про відшкодування витрат на юридичні послуги у господарському судочинстві) від 11 липня 2013 р. № 6-рп/2013 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 57. – Ст. 99.
8. Личко В. С. Поняття та види правової допомоги в Україні: загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Личко Валерія Сергіївна. – Одеса, 2013. – 24 с.
9. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>
10. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1401-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>
11. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
12. Статус поліції: міжнародні стандарти і зарубіжне законодавство / за заг. ред. О. А. Банчука. – Київ : Москаленко О. М., 2013. – 588 с.
13. Біла-Тюріна Ю. З. Поліцейські послуги – базис формування нової поліції в Україні / Ю. З. Біла-Тюріна // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.) : у 2 т. / відп. ред. М. В. Афанасьева. – Одеса : Юридична література, 2016. – Т. 2. – С. 51–53.
14. Ластович Д. М. Місце та значення поліцейських послуг в діяльності Національної поліції / Д. М. Ластович // Форум права. – 2016. – № 1. – С. 141–146.

Кужелев О. М. Правові послуги як чинник гарантування прав особистості

Стаття присвячена дослідженню проблематики правових послуг як чинника гарантування прав особистості. Автор аналізує співвідношення понять «правнича допомога» та «правова послуга», розкриває значення поліцейських послуг як правових засобів, за допомогою яких забезпечується реалізація прав і свобод особистості.

Ключові слова: правові послуги, правнича допомога, поліцейські послуги, гарантії прав і свобод особистості.

Кужелев О. Н. Правовые услуги как фактор гарантирования прав личности

Статья посвящена исследованию проблематики правовых услуг как фактора гарантирования прав личности. Автор анализирует соотношение понятий «правовая помощь» и «правовая услуга», раскрывает значение полицейских услуг как правовых средств, с помощью которых обеспечивается реализация прав и свобод личности.

Ключевые слова: правовые услуги, правовая помощь, полицейские услуги, гарантии прав и свобод личности.

Kuzheliev O. Legal services as a factor in guaranteeing individual rights

The article investigates the problems of legal services as a factor guaranteeing individual rights. It is noted that the right to professional legal assistance – is guaranteed by the Constitution of Ukraine to individuals to receive high quality legal services that can provide a professional lawyer. The right to legal assistance is not denied that may provide other than professional lawyers, expert- lawyers.

The author analyzes the views of scientists concerning the relationship between the concepts «legal aid» and «legal services». Supports the idea that legal aid is implemented as a qualified legal activity subject and expressed through the legal service.

The author notes that an important state guarantees security and protection of rights and freedoms is a free primary and secondary legal aid, implemented through the provision of law. It is shown that the current wording of the Law of Ukraine «On legal aid» requires clarification of terminology and replace the phrase «legal assistance» to «Legal Aid» in connection with the adoption and entry into force of the Law of Ukraine «On Amendments to the Constitution of Ukraine (on justice)» and the appropriate amendments to the station. 59 of the Constitution of Ukraine.

It is found that police services are the legal means by which ensured the rights and freedoms of the individual. Their legislative consolidation of the complex is the guarantee of human rights and civil rights, combating crime, support public safety and order.

The opinion states that the role of government in providing various types of legal services is how to provide opportunities to use them and implement these services by authorized entities. Ensuring individual legal services is achieved through guaranteeing their legislation. Only humanocentrism understanding of the law, based on the recognition of human rights and freedoms are absolute values, is able to reveal the true value of legal aid, expressed through the provision of legal services as an integral part of the individual rights and guarantees of rights and freedoms of others.

Key words: legal services, legal aid, police services, guarantees rights and freedoms.

УДК 340.12

*Роман Петрович Луцький,
доцент кафедри теорії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького,
кандидат юридичних наук*

ЛЮДИНОЦЕНТРИЗМ У ПОЗИТИВНОМУ ПРАВІ

На сучасному етапі розвитку українського державотворення людина стає рівноправним суб'єктом суспільних відносин разом із правом, державою та її органами і посадовими особами. Розглядаючи сутність взаємодії між державою і правом, теорія держави і права як наука й навчальна дисципліна вивчає окрему людину, індивіда, особистість через призму взаємовідносин людина і право. При цьому визначальна роль у цьому виді взаємодії належить позитивному праву (закону), яке за допомогою правових механізмів забезпечує стабільність і розвиток суспільства з метою недопущення протистоянь та розколів усередині останнього. Саме дослідження цієї складової взаємодії становить актуальність порушеної проблематики.

Методологічною основою статті стали праці С. Алексєєва, В. Бабкіна, В. Бачиніна, О. Зайчук, М. Костицького, В. Нерсєсянца, Н. Оніщенко, М. Панова, О. Копиленка, Н. Пархоменко, С. Сливки, Л. Фуллера, Р. Халфіна та фундатора української юриспруденції Ю. Шемшушенка, які сприяють осмисленню поточних процесів у теорії права та мають важливе значення для подальшого їх дослідження.

На сьогодні досить багато досліджень у теорії права спрямовані на розкриття сутності взаємодії між особистістю та правом як регулятором поведінки людей. Водночас практично без уваги залишається одна з визначальних складових цього процесу, яка лежить у системі координат «людина – позитивне право (чинне законодавство)», оскільки саме чинне законодавство повинно, розмежовуючи приватні чи специфічні інтереси, які можуть закладатися у підтексті учасниками законодавчої діяльності, концентрувати в собі загальну волю чи загальний інтерес суспільства і цим самим виражати справжнє призначення права щодо держави, суспільства та людини.

Характеризуючи взаємодію між людиною і правом, доцільно відзначити, що право саме собою не є дієвим. Діють вільні люди, які у своїх взаємовідносинах є суб'єктами права. Вільна людина – це розумна істота, яка має волю, дар мислення, здатна виробляти знаряддя праці та може свідомо користуватися ними. Індивід – це конкретна людина з її природними властивостями (талантами, недоліками). У людини як індивіда розрізняють біологічні та соціальні якості. Біологічне в людині, яка є частиною матеріального світу, складається з її природної основи, що характеризується наявністю тіла, органів чуття, природної фізичної сили та інших біологічних якостей. Проте саме лише біологічне в людині не визначає її як особистість. Особу характеризує поєднання біологічного змісту і соціальних якостей, саме тому остання є правовим суб'єктом, який уособлює правове буття, принцип права і є його носієм і реалізатором. Тож правоздатність і правосуб'єктність людей є правовими характеристиками вільних індивідів у їх взаємовідносинах, а також необхідними формами реалізації цієї свободи людей, тобто буття права.

Обов'язковість й однаковість правових норм досягається дією позитивного права (закону) як встановленого зв'язку між діями і вчинками людей та їх наслідками. Саме закон, за словами Ж.-Ж. Руссо, є необхідною умовою громадянської асоціації та співжиття [1, с. 158]. Адже право не лише гарантує